

О. А. Бундак

ЛІСОВІ ПРОМИСЛИ СЕЛЯНСТВА ВОЛИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

експеримент, царський уряд навряд чи замислювався над глибиною експерименту і його сутністю, яка спочатку зводилася лише до процесу освоєння й інтеграції нових земель. Насправді змістом цієї програми став досвід із комплексного використання нових для Росії економічних методів і відносин на достатньо великих територіальних масивах. Коли після 1861 р. Росія вступила на шлях цілеспрямованого капіталістичного розвитку, перейнявши досвід розвинених промислових держав, уряд, схоже, навіть не замислювався над тим, що на території власної країни, в окремо взятих колоніях, вже впродовж півстоліття успішно проводився експеримент зі ствердження ринкових форм економіки, який приніс позитивні результати.

Волинь належить до тих губерній, де половина всієї земельної площі зайнята лісами і багата на дикоростучі лікарські трави: білокопитник, чорну білину, бедринець, горицвіт, звичайну та аптечну душицю, звіробій, золототисячник, коровник, придорожний молочай, гостре молодило, кульбабу. За те, щоб збирати лісову продукцію, селяни змушені були відробити власникові один день за бересть (березову кору), день – за рижики (гриби), опеньки, за конвалії. Інколи за право користування лісом призначалися додатково, понад панщину, будівельні дні (Іскоростиський маєток Овруцького повіту). Звичайно, це залежало від волі та бажання власників: у деяких маєтках селяни відробляли один-два дні в тиждень за користування лісовими угіддями [1, 15 – 16].

Селяни збирали у великій кількості горіхи та жолуді, використовуючи останні як корм для свиней. Чорницю й журавлину часто вивозили на великі губернські ярмарки, а також за її межі, де обмінювали на сіль. Для приготування квасу та вітамінізованих напоїв використовували малину, калину, ожину.

Особливе місце належало збиранню грибів: маслят, бабок-сироїжок, лисичок, які селяни використовували для власного вжитку і вивозили на ринок. Найкращими вважались білі гриби (боровики), які здебільшого сушили в печах для зимової пори. Практикувалося соління грибів у діжках та кадубах.

Лісовими промислами селяни займалися у вільний від землеробства час. Найпоширеніші з них – заготівля лісоматеріалів, вигонка смоли та дьогтю, виготовлення поташу. Процес заготівлі лісоматеріалів складався з кількох етапів: вирубки лісу, його обробки і транспортування (інколи обробка здійснювалась в лісопилних майстернях).

Звичайно, вирубка лісу проводилася у приватних володіннях залежними селянами за рахунок відпрацювання панщини. Традиційними знаряддями праці на лісорозробках були сокира, дворучна пилка, дерев'яні чи металеві ломы. Через великий попит на дерево та у зв'язку з високими прибутками від його продажу магнати та царський уряд практично не контролювали масове винищення лісів. Торгівлі лісом сприяла можливість вигідно транспортувати лісоматеріали без використання тягової сили – сплавити їх річками. На невеликих річках колоди скріплювались по декілька штук у невеликі плоти. Для сплаву використовували річки Прип'ять, Стир, Туріно, Горинь, Стохід, Случ, Західний Буг та їхні притоки [2, 75]. У 1850-х рр. річками Стир, Горинь, Случ, Ікву було сплавлено 1843 плоти на суму 442442 крб. [3, 52]. По річці Турія Ковельського повіту в 1856 р. прийшло 200 плотів, у 1857 р. – 230, на суму 46000 крб. сріблом [4, 8].

Магнатський ліс, соснові та дубові колоди сплавлились із Волинської і Київської губерній річками до Риги, а також до пруських портів Мемель і Данцінг [5, 164]. Прибутковість цього промислу була незаперечною, тому спостерігався процес неконтрольованого знищення лісових масивів,

1. Венгер Н. Менонітське підприємництво і розвиток машинобудування на Півдні України (30-ті рр. XIX стол. – 1914 р.) // *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. – Вип. 16. – К., 2004; Малиновский Л.В. *Экономическое и социальное развитие колонистской деревни в Южной России в первой половине XIX века // Исторические записки*. – 1983. – Том 109; Романюк М. *Борошномельна промисловість у менонітських колоніях півдня України (кінець XVIII – XX ст.) // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України*. – Запоріжжя, 2003.
2. Urry J. *Menonite economic development in the Russia mirror // Menonites in Russia*. – Winnipeg, 1989; Urry J. *Prolegomena to the study of Menonite society in Russia, 1880-1914 // Journal Menonite Studies*. – 1990. – № 8.
3. *Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі – ПСЗРИ) – Собрание I. – Т.XVI.*
4. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.28.*
5. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.26.*
6. *Державний архів Одеської області (далі – ДАОО) – Ф.6. – Оп.1. – Спр. 1892.*
7. *Устав о колониях иностранцев в Российской империи*. – СПб., 1957.
8. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.27.*
9. *ПСЗРИ. – Собрание I. – Т.39.*
10. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.134. – Оп.1. – Спр. 8.*
11. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1. – Спр. 175.*
12. *ДАДО. – Ф.134. Оп.1. – Спр. 875.*
13. *Центральний Державний Архів Республіки Крим (далі – ЦДАРК). – Ф.26. – Оп.1. Спр.2221.*
14. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 151.*
15. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 293.*
16. *ДАОО. – Ф.6. – Оп.4.- Спр. 18925.*
17. *Статистические сведения о населённых местах Екатеринославской губернии за 1862 г. – Екатеринослав, 1863.*
18. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 98.*
19. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 125.*
20. *ДАДО. – Ф.134. – Оп.1.- Спр. 167.*
21. *Брандсма Ян Дуже. Менно Симонс из Витмарзума. – Караганда, 1997.*
22. *Epp D. The emergence of German industry in South Russia // Memonite Quarterly Review. – 1981. – № 51.*

зокрема в 50-60-х рр. XIX ст. відзначалося різке скорочення лісів, особливо тих, що перебували в приватному володінні.

За самовільну вирубку лісу застосовували різноманітні методи покарання – від сплати штрафів до відбування покарання у в'язниці (таблиця 1).

Табл. 1.
Ціни на різні види дерева в 1840 р. в Житомирському повіті [6, 6]

Назва дерева	довж. в саж.	товщ. верш.	к-сть дерев	Ціна за дерево		Розмір штрафу	
				руб.	коп.	руб.	коп.
дуб	3	6	1	4	26,66	8	53,5
береза	3	4	4	-	80	1	60
гілля	3	2	44	8	80	17	60

Так, орендаторові корчми єврею Скалці за несанкціоновану вирубку лісу для прибудовки рішенням суду було призначено грошове покарання — штраф. У Житомирському повіті селяни с. Феліпєць самочинно вирубали 270 дерев, за що їм було присуджено штраф у розмірі 165 крб. 20 коп. [7, 88]. Траплялися випадки вирубування лісових масивів, що належали церкві. У Володимир-Волинському повіті «лісу знайшли вирубаного, дерева різної породи товщини і розміру – соснові – 480 шт., жердин – 510, 50 возів хмизу і дров 100 возів. За все дерево «священнику призначили 526 крб. 50 коп. сріблом» [8, 79]. Інколи вирубували церковний ліс на громадські потреби й потреби самої церкви. У фільварку с. Окру, що належав Луцькому Тринітарському монастирю, було вирубано 199 дубів на клепку і «бельки»; в урочищі Жаше - 15 дубів на «бельки» [9, 205]. У таких випадках призначались певні ділянки для вирубування і спеціальні люди, які за цим процесом слідували. Траплялись випадки самовільного вирубування церковних лісів. У Володимир-Волинському повіті «...знайшли вирубаніми дерева різного гатунку товщини та метражу – соснового – 480 штук, жердок – 510, 20 кіп кілків, 50 возів гілля та 100 возів дров. За все дерево священнику (за понесені збитки) призначили 526 крб. 50 коп. сріблом» [8, 79].

У казенних і приватних лісах були лісники, які стежили за лісовим фондом. У Житомирському лісництві на Войцехівській дачі було висаджено на 5 десятинах садженцеві сосни, прорубано магістральну лінію згідно з затвердженим планом, де працювало 200 осіб. Крім того, зібрано хмиз на площі 50 десятин і насіння дерев, до цих робіт залучено 400 осіб (з розрахунку по 2 десятини на один день на одну особу) [7, 7 – 9]. Використовувалась і праця найманих робітників – полісовщиків, яким за певний обсяг роботи сплачували гроші (таблиця 2).

Табл. 2.
Розмір жалувань полісовщикам Новоград-Волинського повіту [10, 7 – 9]

Прізвище	Який проміжок часу працювали	Зарплата (крб. коп.)
І. Андрееву	1847-квітень 1849 рр.	14-66
А. Москавчуку	1847-серпень 1855 рр.	53-64
Г. Шинкаруку	1847-січень 1850 рр.	18-75
М. А. Гнатюку	травень 1841 – квітень 1854 рр.	32-81
Я. Бируку	1847-серпень 1855 рр.	53-64
С. Бируку	1850-серпень 1855 рр.	94-81
Ф. Шинковичу	квітень 1854-серпень 1855 рр.	авг. 33

Використання вільнонайманої праці, продуктивність якої була значно вищою, ніж праця кріпосних, свідчило про розклад феодално-кріпосницької системи і проникнення нових відносин у господарство.

Одним із найдавніших лісових промислів Волинського Полісся була вигонка смоли та дьогтю. Першу використовували для просмолювання човнів,

канатів, рибальських неводів. Дьоготь застосовували в народній медицині і для змазування колісних осей та шкіряного взуття.

Найбільш поширеним способом добували смолу-живицю з кори хвойних дерев. Спеціальними зігнутими різцями на корі робили надрізи. Смола стікала по насічках у конусоподібну посудинку-лійку, з якої її вибирали у відра й діжки [11, 37]. Цей спосіб і нині використовується для добування живиці.

Дьоготь і смолу варили з лучини і берести, яку заготовляли на виробничих ділянках лісу. За неповними даними, у 40-х рр. XIX ст. у Луцькому, Новоград-Волинському, Житомирському, Ровенському, Острозькому, Овруцькому і Дубнівському повітах губернії заготовляли лучину і бересту в 157 населених пунктах [12, 37; 13, 37]. Вигонка дьогтю з берести проводилась у вогнищах-купах. Берестою наповнювали глиняні горщики, які встановлювали на цегляних підмостках у викопаному рові або на поверхні ґрунту. Кришки горщиків для герметичності обмазували глиною. Зверху накладали дрова, тріски і підпалювали. Отриманий у процесі сухої перегонки дьоготь через отвір у дні горщика стікав по жолобу в підставлену дерев'яну посудину. Таким способом добуто 100 відер дьогтю на Сербитівській і 200 відер на Нелворацькій дачах Житомирського повіту [14, 1-3].

Одним із основних занять селян Овруцького повіту було добування смоли, скипидару та дьогтю. Відходи від переробки дьогтю-мазуту використовували для змазування возів та різноманітних механізмів. Смолу варили в спеціально обладнаних ямах та в печах-смолокурнях. Для побудови такої печі потрібен був дозвіл місцевої адміністрації, так званий білет на смолокуріння [15, 9]. Очевидно, місцева влада здійснювала певний контроль над вирубкою лісу та отриманням прибутків власниками, аби останні вчасно сплачували гроші в рахунок казни. Селяни с. Старочуднів на Старочуднівській дачі зі ссонових пеньків та коріння зварили в 1857 р. 280 відер смоли та осмолу. Проте в цьому ж році закінчувався термін білета на

смолокуріння і для подальшої роботи слід було знову звертатися по дозвіл.

Смоли, дьоготь, клепку та гонт із Волинської губернії відправляли для продажу в інші безлісові регіони. У 1845 р. із Чорнобильської пристані було відправлено 4,5 тис. бочок смоли на суму 175 тис. крб. сріблом, дві третини цієї кількості припадало на Волинську губернію [16, 177].

Допоміжним заняттям, певною мірою пов'язаним із лісовим господарством, було виготовлення поташу. Цей продукт мав великий попит на внутрішньому й особливо – на європейському ринках. Він використовувався для вибілювання полотна, виробництва скла, соди, мила, фарбування тканин. У спеціальні великі печі-поташні закладали дрова, підпалювали їх, поливали лужним розчином. У результаті випаровування на дні печі осідала бура порошокоподібна маса – поташ, який потім просушувався [17, 88].

Виробництво поташу базувалося не лише на лісовій сировинній базі, а й на солоній золі, яку місцеві кріпосні селяни повинні були здавати на поміщицькі поташні буди (мале підприємство з виготовлення поташу) і майдани в розрахунок повинностей, визначених інвентарями.

У районах, де існували запаси сировини, з'являлися постійні населені пункти, де основним заняттям жителів стала праця на поташних будах і майданах. Вони отримували невеликі городи, вели домашнє господарство. Про це свідчать назви окремих сіл, хуторів та урочищ у Волинській області. Наприклад, с. Будники Любомльського району, с. Будки Маневицького району, с. Будище Ковельського району. Володарі буд і майданів були зацікавлені в осілих робітниках, тому що це забезпечувало поташні майдани постійною робочою силою. У 1795 р. на Волині нараховувалося 18 поташень, найбільше в Новоград-Волинському повіті (12), Ровенському (3), Ковельському (1), Луцькому (2). Загальна кількість робітників дорівнювала 717, серед них 488 вільнонайманих і 229 кріпаків [18, 320].

Нерентабельність кріпосної примусової праці помічали навіть представники поміщицької адміністрації. Вони зауважували, що такий метод чинить «перешкоди економіці господарській і іншим укладам економічним в селах...» [19, 2]. Крім праці кріпосних, тут застосовували вільнонайману працю. Отримуючи зарплату, робітники мали змогу вільно переходити з однієї буди до іншої. Щоправда, існували деякі формальні перепони: необхідно було отримати прохідне свідоцтво; у XIX ст. вільний селянин, який йшов на заробітки, мав одержати паспорт.

Враховуючи віяння часу і пристосовуючись до нових товарно-грошових відносин, адміністрація поташних буд шукала шляхів забезпечення майбутніх підприємств постійною робочою силою та сировиною.

У травні 1798 р. одним з представників поміщицької адміністрації поташень Яном Лопацьким на затвердження С. Потоцькому був поданий проект про утворення 5 нових поташних майданів. Проект передбачав порядок і розміри поставок від підданих, з визначенням кількості сировини для поташень на кожен жилий двір за певну оплату корця золи. Таким чином, розраховували зібрати щорічно до 100 тис. корців золи. Майдани

повинні бути побудовані з урахуванням найбільш зручних умов для підвозу золи із довколишніх сіл. Передбачалося, що продуктивність кожного майдану буде становити 3200 пудів поташу на рік. Крім золи, що мала доставлятися селянами, рекомендувалось перетворювати в золу залишки соломи. На кожному майдані повинно бути 36 робітників: 16 приказчиків, 12 казанщиків, 2 помічники, 2 бондарі, присяжний і попільник. Всі повинні отримувати місячну плату: бондарі – по 9 злотих, писар і майстер – по 40 злотих від кожного виробленого пуду поташу, решта – по 18 злотих. Найм робітників передбачався примусовий, з одного, найбільш близького до майдану села почергово. За роботу повинні були платити з поміщицької скарбниці грошми. Проте, знаючи стан цієї скарбниці і передбачаючи труднощі, які можуть виникнути при оплаті праці, Лопацький пропонував перераховувати в тому селі, звідки робітники, всі гроші на податки. Необхідність добувати гроші на сплату податків повинна була зацікавити селян у роботі на поташному майдані. За свою роботу селянин отримував невелику нагороду, а в кінці року йому зараховувався податок.

Отже, використання вільнонайманої праці, що поєднувалася з кріпацькою, свідчила про процес формування ринку праці. Примусовий найм був перехідним ступенем від позаекономічного до економічного примусу, що відображало формування нових капіталістичних відносин у різних галузях господарства.

У 1823 р. в губернії працювало 24 поташні заклади, у тому числі 9 підприємств належали державним і військовим службовцям, а 15 – поміщикам. Із 24 закладів лише на одному працювали виключно вільнонаймані робітники, на всіх інших переважно кріпаки. Загальне виробництво поташу в цих закладах дорівнювало 31087 пудів на рік [18, 231].

У 1849 р. на Волині налічувалося 22 поташні підприємства [20, 52]. На 1853 р. у губернії залишалось 8 поташних підприємств, які виробляли продукцію на суму 3303 крб. сріблом, причому найбільше їх було зосереджено в м. Горохові, де вони давали щорічний прибуток 1175 крб., всі інші були значно меншими [21, 65 – 71].

Із давніх часів серед будівельних матеріалів усі народи найбільш широко використовували дерево. Житло і посуд, ліжка та різні меблі, дерев'яні прикраси і сільськогосподарський реманент у великій кількості виробляли з дерева. Україна завжди славилася чудовими лісами, гаями та садками. На основі використання дерева розвивалися такі ремесла, як столярство, теслярство, стельмашівство (виготовлення возів), бондарство.

На Волині в 1795 р. існувало 18 тартаків (лісопилень). З них 13 належало поміщикам, 5 військовим особам [18, 146]. Всі заклади були дрібні, в них здебільшого працювали 4 – 5 кріпаків, які виробляли дошки та бруски для потреб поміщика. Праця теслярів особливо цінувалася при будівництві житлових та господарських приміщень, різноманітних мостів, де слід було працювати над великомірною обробкою сировини, використовуючи при цьому нескладні універсальні інструменти: сокиру, молоток, дворучну пилку. Проте теслі споруджували і такі складні та трудомісткі споруди, як церкви, вітряні та водяні млини. Ось який вигляд мав дерев'яний

млин, що розташований на р. Цмолка поблизу Нововолинська: «Підмурок над землею із плитного каменю висотою в 1 аршин. Будівля висотою від підмурку до даху 6 1/2 аршина. Карнизи дерев'яні. Стіни в зрубі – внутрішньо поперечні – 1, дверей соснового дерева столярних – 2, плиточних – 2, з залізними приладами. Долівка та стеля з дощок. Вікна з напівбілим склом. Накрита гонтом. Млин новий, з повною наявністю механізмів і ряжевою скринєю» [22, 23].

Столярне ремесло було допоміжним на завершальній стадії житлобудівництва, але вимагало детальної, чистої обробки деревини, точних з'єднань виготовлення дверей, віконних рам, декоративно-прикладних елементів. Столяри користувалися великою пошаною, асортимент їхніх виробів був досить широким: від хатнього начиння до ткацьких верстатів. Досить часто столяри самостійно виготовляли інструменти. Для цього використовувалися тверді породи дерев: граб, ясен, яблуню, грушу.

Поширеним заняттям було плетіння кошиків із лози та кори дерев. На Волині ріс найбільш придатний для плетіння різновид лози – верболіз, інакше його ще називають «молокитною». Його використовували для виготовлення різноманітних дитячих іграшок та сувенірів, посуду для зберігання зерна та борошна. Звичайно, селяни виготовляли окремі види цієї продукції на продаж, для отримання грошей. Проте важко сказати, що в першій половині XIX ст. лозоплетіння мало характер промислу; це, перш за все, було одне з селянських ремесел, необхідних їм у повсякденному житті.

1. Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДДАУК). – Ф.442. – Оп. 451. – Спр. 80.
2. Пономарев А.П., Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. Українська минулина: Ілюстративний етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993.
3. Державний архів Житомирської області (Далі – ДАЖО). – Ф.17. – Оп.2. – Спр. 92.
4. Державний архів Волинської області (Далі – ДАВО). – Ф. 480. – Оп.1. – Спр. 71.
5. Неболсин О.О. Статистическое обозрение внешней торговли России. – СПб., 1850. – ч.1.
6. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 22.
7. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп.1. – Спр. 292.
8. ДАВО. – Ф. 359. – Оп.1. – Спр. 9.
9. ДАВО. – Ф. 359. – Оп.1. – Спр. 260.
10. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп.1. – Спр. 260.
11. Веремійчик І.М. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995.
12. ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 6882.
13. ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 2257.
14. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 299.
15. ДАЖО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Спр. 32.
16. Сташевский Е.Д. Статистическое обозрение. – Ч. II.
17. Веремійчик І.М. Традиційні знаряддя праці, промисли і ремесла на Волині. – Луцьк, 1995.
18. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – ч.1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
19. ДАЖО. – Ф. 49. – Оп. 1. – Спр. 2282.
20. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – СПб., 1850.
21. ЦДДАУК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 6476.
22. ДАЖО. – Ф.263. – Оп.1. – Спр. 2142.

Н.П. Лавріненко

БДЖІЛЬНИЦТВО У ГОСПОДАРСТВАХ ПОЗАШТАТНИХ МОНАСТІРІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В XIX ст.

Із падінням тоталітарного радянського режиму на українських землях невинно проходить процес становлення релігійних інституцій. Поряд з відновленням парафіяльних церков проходить процес відновлення, забутого й овіяного ореолом таємничості, інституту чернецтва. У сучасних умовах поліконфесійності нашого суспільства архіактуальним стає питання матеріального забезпечення церков. Шукаючи відповіді на це питання, нашу увагу привертає стан бджільництва в монастирських господарствах у XIX – поч. XX ст.

Серед праць, присвячених економічному становищу монастирів у Російській імперії в XIX ст. варто відмітити працю професора Д.І Ростиславова, у якій висвітлено джерела фінансування монастирів усієї імперії [1]. Автор бере за приклади великі, великоруські штатні монастирські обителі та лаври. Поза увагою дослідника залишається фінансова сторона існування дрібних позаштатних монастирів [1]. Частково економічна сторона життя окремих монастирів Київщини з'ясовується Ф.Г. Лебединцевим [2], М.О Максимовичем [3], Ю. Мариновським [4;5], В. Ластовським [6], О. Крижанівським [7] та ін. Спеціальних розвідок, присвячених темі бджільництва в монастирських господарствах, ми не зустрічали.

Метою дослідження є розкриття сутності соціально-економічних функцій чернецтва в XIX ст., з'ясування ролі бджільництва у економіці монастирських господарств. Об'єктом пропонованого дослідження є господарська діяльність православного чернецтва. Предметом дослідження є роль православних храмів та монастирів Київщини як осередків бджільництва, аналіз економічного значення бджільництва та його продуктів для церковних потреб, виявлення технології тогочасного бджільництва.

У кінці XVIII – на початку XIX традиція церковного бджільництва занепадає. Хижацька вирубка лісів змушувала монастирі переходити від примітивного бортництва до більш трудомісткого, але значно продуктивнішого пасічництва [9, 20-22.]. В описах церковного майна того часу згадки про церковні пасіки трапляються рідко, або ж говориться, що «є борти та без бджіл, бо бджоли вимерли». У середині XIX ст. пасіки при парафіяльних церквах були доволі рідкісним явищем [10, 673].

У другій пол. XIX ст., коли гостро постало питання про забезпечення добробуту парафіяльного духовенства, актуалізується проблема відновлення та розвитку бджільництва при церковних господарствах. Ось як говориться на сторінках тогочасного авторитетного видання: «в виду поступенного возродження пчеловодства на новых началах, не